

لقه‌گانی زمانه‌وانی

زمانه‌وانی تیۆری و پراکتیکی

أ- زمانه‌وانی تیۆری Theoretical Linguistics:

زانستیکه لیكۆلینه‌وه له بیردۆز و پرۆگرام و دیاریده زمانه‌وانیه‌كان و گه‌شه‌ی زمانی مروّف به پئی ئاسته‌گانی ده‌نگسازی و وشه‌سازی و رسته‌سازی و واتاسازی له كۆن و نویدا له گشت زمانه‌كاندا ده‌كات . سه‌ره‌رای ئەمانه‌ش باس له ری‌بازه‌گانی لیكۆلینه‌وه و ده‌سكه‌وت و كه‌موكوریان له زماندا ده‌كات وهك ری‌بازی میژویی و وه‌سفی و به‌راورد و به‌رامبه‌ری .

ب- زمانه‌وانی کاره‌کی Applied Linguistics

زمانه‌وانی کاره‌کی بواریکی فراوانی به کارهینانی زمانه. قولده بیته‌وه بو چه‌ندین بواری به‌کارهینانی زمانی زانستی زمان له ئیستادا تیکه‌ل به جوهره‌کانی تری زانستی بووه، به‌واتایه‌کیتر ده‌توانری سود له زمان وهر بگیری و هاریکاری له‌گه‌ل زانسته‌کانی تر.

***زمانه‌وانی کاره‌کی** : ((بواریکه له بوهره‌کانی زمانه‌وانی بریتیه له نه‌نجامدانی یان جیبه‌جیکردنی نه‌نجام و شیوازه هونه‌ریه‌کانی میتودی زمانی له شیکردنه‌وه و لیکۆلینه‌وه‌ی بواریکی نازمانیدا)).

***زمانه‌وانی کاره‌کی** : ((بریتیه له‌وه نه‌نجامانه‌ی له باب‌ه‌تیکی زمانه‌وانیدا فی‌ری ده‌بین یان ده‌ستمان ده‌که‌ویت کاتیک له بواریکی نازمانیدا به‌کاریده‌هینین)).

***زمانه‌وانی کاره‌کی** : ((لقی دووه‌ی زمانه‌وانیه و سود له نه‌نجامی لیکۆلینه‌وه‌کانی زمانه‌وانی گشتی وهرده‌گریت و له بواری زمانی دیاریکراو پراکتیزه‌ی ده‌کات)).

که‌واته زمانه‌وانی کاره‌کی له‌وه لقه‌ی زانستی زمانه، که تیایدا تیوره‌کانی زمان له بواری نازمانیدا پراکتیزه‌یان ده‌کات .

زمانه‌وانی کاره‌کی لقی دووه‌می زمانه‌وانییه و

سود له ئەنجامی لیکۆلینه‌وه‌کانی زمانه‌وانی تیۆری وەرده‌گریت
و له بواری زمانی دیاریکراو پراکتیزهی ده‌کات. ئەم لقه‌ی
زمانه‌وانی په‌یوه‌ندی نیوان زمان و زانسته‌کانیتر دهرده‌خات
وهک :

فیڕکردنی زمان و زمانه‌وانی کۆمه‌لایه‌تی و زمانه‌وانی ده‌رونی
و زمانه‌وانی جوگرافی و زمانه‌وانی سیاسی و زمانه‌وانی
ئه‌نترۆپۆلۆجی ... هتد .

میژووی زمانهوانی کارهکی

زمانهوانی کارهکی هه رله سه ردهمی (ئه فلاتون و ئه رستۆ) هه بووه، چونکه دهستنیسانی دهنگهکانی زمانیان کردووه له بواری زمانهوانی پراکتیکیدا ، بهواتایهکی تر دهتوانین بئین له سه رتهای لیکوئینهوهی زمانهوانی بابهتی کارهکی هه ر هه بووه ، بهلام بهم شیوهی ئیستا نه بووه، چونکه زمانهوانی پراکتیکی به شیوهیهکی سه ربه خو و یا لیکوئینهوهی له سه رنه دهکرا.

بهلام بهگشتی له دوای سه دهی بیسته م به شیوهیهکی سه ربه خو ئه م زانسته (زانستی زمانهوانی کارهکی) سه ربه ئدا، ئه مهش له وکاتهی که بیرده کرایه وه بو ئه وهی تاقیگهی دهنگی دروستبکریت بو لاسایی کردنه وهی دهنگی مروف له وئوه بواریک سه ربه ئدا به ناوی کارهکییه وه.

ئەم زاراۋەيە لە سالى (1946) بەكارھات و بو بە بابەتییكى سەربەخۆ لە پەیمانگای فیڤرکردنى زمانى ئینگىلىزى لە (مىشىگان). دواتر لە سالى (1958) قوتابخانەى زمانەوانى پراكتىكى لە زانکۆى (ئىدنېرە) دامەزرا و بەناوبانگترین زانکۆ بو بۆ ئەم پىسپۆرىيە. ئەم زانستە لە زوربەى زانکۆگانى جىھان بلاوبوۋە لە سالى (1964) يەكیتى نىۋدەولەتى زمانەوانى پراكتىكى دامەزرا (Association Interationale de Linguistique) و كۆمەلەى نىشتىمانى زانستى زمانەوانى پراكتىكى لەخۆگرت. ئەم يەكیتىيە سى سال جاريك كۆنگرەى خۆى دەبەستىت و لىكۆلېنەۋەى جۇراۋجۇر لەو بوارە پىشكەش دەكرىت .

سالی (1960) به سه رهتای گرنگی سه رهه لسانی زمانه وانی کارهکی داده نریت ، چونکه کانگای لیکوئینه وهی بواری زمانه وانی کارهکی بوو

، به تایبه تی له نه نجامی کوئایی هاتی جهنگی جیهانی دووهم،

له بهر نه وه زاناکان وایان بیرده کرده وه که یه کیک له هوکاره کانی هه لگیرسانی شهر له نیوان میله تاندا تینه گه یشتنه له یه کتر ، هه ر له بهر نه وه هه وئیاندا ته کنیکی فیرکردنی زمان بو خه لک ناشکرا بکه ن ، وه باشتترین پرؤگرام و ریگا بدوژنه وه بو فیرکردنی زمان ، هه روه ها به ته وژمیکی زور توند قیربوونی زمانی دووهم بایه خی پیدرا و خرایه ناو خویندنی زانکویی.

له لای کورد زانستیکی تازهیه و دهکری بلیین له ناوه پراستی (80) کانی سه دهی (20) هم دهستیپیکرد . له سالی (1995) وهکو بابه تیکی زمانه وانی له زانکوی سه لاجه ددین گرنگی پیدرا و خرایه نیو به نامه ی خوینده وه.

نهم زانسته له زۆر بواری و تووژینهوه به کارهات به تایبهتی لهو بواریانه:

- زمانهوانی کارهکی گرنگی به نه خوشبیهکانی گوتن دهوات و چارهسهاری گونجاویان بو دهخاته روو
- کاتیکی پسیپوریک ههوی چارهسهارکردنی کیشهکی گۆکردن دهوات له مندالیکی تهمن (4) سالیدا پیویستی به لیگۆلینهوه ههیه لهو هوکارانهکی کهوا بوته هوکی فیروونی لهو منداله (4) سالیه قسه کردنی به زمانی دایک.
- زمانهوانی کارهکی گرنگی به فیروکردنی زمان دهوات.
- ههولدهوات بنهما تیوریهکانی زمان به کارهکی بکات.
- ئامانجی زمانهوانی کارهکی نهوهیه باشترین ریگا و تهکنیک بدوژینهوه له بواری گهشهکردنی فیرووندا.
- گرنگی به کوکردنهوهی داتا دهوات له چوارچیوهی کاری مهیدانیدا.

زمانه‌وانی تیۆری و کاره‌کی چه‌ند جیاوازییه‌ک له نیوانیاندا هه‌یه گرنه‌ترینیان بریتین له :

دانانی تیۆر له زمانه‌وانی تیۆری و پراکتیزه‌کردنی له زمانه‌وانی کاره‌کی .

- زمانه‌وانی کاره‌کی به‌رحه‌سته‌کردنی زمانه‌وانی تیۆرییه و پێشنیاره‌کانی
زمانه‌وانی تیۆری پراکتیزه‌ده‌دات .

- گرنه‌گی به‌ پرۆسه‌ی وه‌رگرته‌نی زمان ده‌دات و زمانه‌وانی کاره‌کی له روانه‌گی
به‌کاره‌یه‌نانه‌وه له پرۆسه‌ی وه‌رگرته‌نی زمان ده‌روانیته .

- زمانه‌وانی کاره‌کی جیگه‌روه‌ی جوۆری راسپارده‌کان ده‌خاته‌رو به‌ مه‌به‌ستی
چاره‌سه‌رکردنی کێشه و گه‌رفته‌کانی زمان .

لقه‌کانی زمانه‌وانی

زمانه‌وانی پراکتیکی: فیرکردنی

زمان و زمانه‌وانی کۆمه‌لایه‌تی و

زمانه‌وانی ده‌رونی و زمانه‌وانی

جوگرافی و زمانه‌وانی سیاسی

.....

زمانه‌وانی **تیۆری** : ئاسته‌کانی

زمان ئاستی ده‌نکسازى ئاستی ریژمان

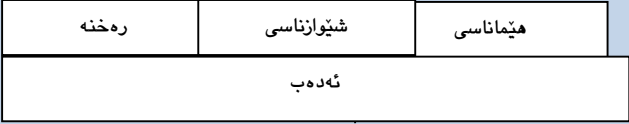
ئاستی واتاسازی

تیۆره‌کانی زمان

ریبازه‌کان زمان

لقه‌کانی زمانه‌وانی کاره‌کی :

زمانه‌وانی زانستیکی نییه به‌ته‌ن‌ها، به‌لکو له کۆمه‌لیک زانستی تر پیکهاتوو هه‌موو ئه‌و زانستانه‌ش له زمانه‌وانیدا کۆده‌بنه‌وه. زمانه‌وانی وه‌ک هه‌ر زانستیکی تر له ریگه‌ی په‌یوه‌ندیکردن و سوود وه‌رگرتن له زانسته‌کانی تر و پیشکه‌وتنی ته‌کنه‌لوژیاوه رۆژ به‌ رۆژ به‌رفراوانتر ده‌بی‌ت و لقی زیاتری لیده‌بی‌ته‌وه. (ژان پیتار- j.petart) له هیلکاریه‌کدا په‌یوه‌ندی زمانه‌وانی به‌ زانسته‌کانی تره‌وه له ریگه‌ی به‌کاره‌ینان و تیکچرژان و وه‌رگرتنه‌وه روونده‌کاته‌وه.

دەرونزاتى

دەمارناسىيى زمان زما

وتنەوھى زمان

وەرگېران

زمانەوانىيى كۆمەلايەتى

جوانىناسى

رەچەلەكناسىيى نەتەو

بەكارھېنان

تېكچېران

وەرگرتن

زانسى بەلگە نامەكان

ئامار

گرىمانەكانى كۆمپيوتەر

لۇزىكى بىركارى

فزيۇلۇزى

دەرونشيكارى

مۇسقاناسى

1- زمانه‌وانی بنه‌ره‌تی

ئەم لقە‌ی زمانه‌وانی ئە بنه‌ره‌تی زمان ده‌کوئیتە‌وه هه‌ولده‌دات بو ئه‌وه‌ی بزانی‌ت
ئە سه‌ره‌تادا زمان چۆن په‌یدا بووه ، مه‌به‌ستی تاکه زمانیک نییه مه‌به‌ستی
زمان به گشتییه .

2- زمانهوانی کۆمه لایه تی (Sociolinguistics): سۆسیۆزمانناسی

له وه دهکۆلیتته وه که کۆمه ل و پیکهاته کانی چ کاریگه ریبه کیان له سهر زمان ههیه و به پێچهوانه وهش، واته زمان چ کاریگه ریبه کی له سهر پیکهاته کۆمه لایه تیبه کانی دیکه ههیه.

سۆسیۆزمانناسی له راستی دا به شوین وه لایمی زۆر پرسیار دا دهگه رێ که نهک ههر بۆ سۆسیۆزمانناسه کان، به لکو بۆ زۆربه ی خه لکی ئاساییش سه رنجراکیشن.

بۆ نمونه هه ندیک له و پرسیارانه بریتیین له مانه: **جیاوازی له نیوان کوردی رۆژه لاتیی و کوردی رۆژئاوی دا چییه؟** ئایا ئهم دوو شیوه ئاخاوتنه ئه وهنده لیک جیاوازن که به دوو زمان بناسرین، یان دوو دیالیکتی یهک زمانن؟ **جیاوازی له نیوان قسه کردنی ژن و قسه کردنی پیاو دا چییه؟** ئایا قسه کردنی ئهم دوو رهگهزه کاریگه ریبان له سهر بهردهوام بوون یان نه بوونی پینگه و پله ی کۆمه لایه تیی ئهم دوو رهگهزه، بهم شیوه یه ی که ههیه یان بووه، ههیه یان نا؟

سۆسیۆزمانناسی له په یوندییه کانی زمان و چینه کۆمه لایه تیبه کان، زمان و **خوینده واری یان نه خوینده واری**، زمانه **خۆرسکه کان یان زمانه موتوربه کان، گۆرینی زمان، مردن و کوشتنی زمان، پلان دانان بۆ زمان، مافی زمانی، سه رکوتکردنی زمانه کان، زمانی زگماک و زمانی زیده، یه کزمانه یان چهند زمانه** .. هتد دهکۆلیتته وه. به کورتی پێوه ندیی دیارده کان و لایه نه کانی کۆمه لایه تی له گه ل زمان و کاریگه ری دوولایه نه ی ئهم دوو دیارده مرو قایه تیبه،

زمانه‌وانی کۆمه‌لایه‌تی لیکۆئینه‌وه‌ی خۆی له روانگه‌ی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه به پێی ئاسته‌کانی ده‌نگسازی و وشه‌سازی و رسته‌سازی و واتاسازی ده‌کات . هه‌ولده‌دات ئه‌و یاسا و رێسا کۆمه‌لایه‌تیانه‌ ده‌ربخات که رونکردنه‌وه و ریکخستن بۆ ره‌فتاری زمان و تاک ده‌که‌ن له په‌یوه‌ندی نیوان زمان و کۆمه‌لگا . له‌و هۆکارانه‌ ده‌کۆئیتته‌وه که واده‌کات یه‌کێ له‌م زارانه‌ بیته‌ زمانی ستانده‌رد . هه‌روه‌ها جیاوازی نیوان زمانی نویسن و قسه‌کردن لیکده‌داته‌وه

• زمان ناسنامه‌ی کۆمه‌لایه‌تی قسه‌که‌ر ده‌رده‌خات و له‌ رێگه‌ی زمانه‌وه ده‌توانین بریار بدین: ;

• قسه‌که‌ر خه‌لکی کۆبییه

• له‌چ باریکی ده‌روونیدا ده‌ژی و هه‌ستی به‌رانبه‌ر بابه‌تی قسه‌که‌ و گوینگر و ده‌وروبه‌ری چیه‌ و سه‌ر به‌ چ چینیکه‌ و راده‌ی خوینده‌واری چه‌نده‌.

زمان مرووف و ده‌وروبه‌ری به‌یه‌که‌وه‌ گریده‌دا و له‌هه‌مان کاتیشدا ره‌نگدانه‌وه‌ی ئه‌و باره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌یه‌ که قسه‌که‌ران تییدا ده‌ژین، به‌لگه‌شمان ئه‌و وشه‌ و زاراوانه‌یه‌ که، بێ به‌ستنه‌وه‌یان به‌ باری کۆمه‌لایه‌تی خه‌لکه‌وه‌ لیکنادرینه‌وه‌، بۆ نمونه‌ چه‌ندین وشه‌ی وه‌ک: (مسکین و ره‌نجده‌ر و

...هتد) پێروه‌یکی کۆمه‌لایه‌تی پیکدینن و له‌ ده‌روه‌ی ئه‌و پێروه‌ واتایان لیکنادریته‌وه‌.

-بواره‌کانی زمانه‌وانی کۆمه‌لایه‌تی

- 1 - زانستی زاره کۆمه‌لایه‌تییه‌کان.
- 2 - جۆراوجۆری زمان.
- 3 - زمان و دیارده کرمه‌لایه‌تییه‌کان.
- 4 - زمان و کۆمه‌ل .
- 5 - لیکۆلینه‌وه‌ی ده‌قه‌کان .
- 6 - جووت زمانی و فره‌ زمانی...هتد .

3- زمانه‌وانی دهروونی (Psycholinguistics) :

نهم به‌شهی زمانه‌وانی له چۆنیه‌تی فی‌ربوونی زمان له لایهن مروّقه وه ودهوری می‌شک و هزر لهو پرۆسه‌یه دا ده‌کوئیتته‌وه. بۆ نموونه نهم به‌شهی ده‌یه‌وی روونی بکاته‌وه که

۱- بۆچی نیمه زمان فی‌ر ده‌بین و چۆن؟ بۆچی ناژهلان ناتوانن وه‌کو مروّق فی‌ر بن؟ می‌شکی نیمه چ توانایه‌کی هه‌یه که مندائیکی 4 سالانه، ته‌نانه‌ت که‌متریش، بتوانی نهم هه‌موو یاسا و ده‌ستورانه‌ی زمان فی‌ر بی‌یت؟ ئایا مندائیک نهم یاسایانه له به‌ر ده‌کا، به‌ هوی پرۆقه‌وه؟ نهم لقه‌ی زمانه‌وانی زور له فی‌ربوونی زمان له لایهن منداله‌وه ده‌کوئیتته‌وه و گه‌ره‌کیه‌تی هه‌موو نهم یاسا هزریانه‌ بدۆزیتته‌وه که یارمه‌تی مندائیک ده‌دن که زمانه‌که‌ی فی‌ر بی‌. بۆ دۆزینه‌وه‌ی وه‌لامی نهم پرسیارانه‌ش سایکو‌زمانناسه‌کان له قسه‌کردنی منداله‌کان له له شیوه‌ی قسه‌کردنی نهم که‌سانه‌ی که تووشی زه‌ربه‌ی می‌شکی بوون (ئه‌یفه‌یژا)، وه هه‌روه‌ها له‌وه که‌سانه‌ش که گرفتگی خویندنه‌وه‌یان هه‌یه (دیسلاکسیا) ده‌کوئنه‌وه.

۲- زمانهوانی دەررونی زمان وهک دیاردهیهکی تاکهکەسی لیکدهداتهوه، له پهیهوندی نیوان قسکهرو قسهکەهی دهکۆلیتهوه .

۳- ههروهها دۆزینهوهی هۆکارهکانی نهخۆشییهکانی زمان و کهم و کوری ناخاوتن.

۴- پهیهوندی نیوان زمان و بیرو

۵- پلانی قسهکردن

۶- ههروهها کاردانهوهی نهو هۆکاره دەررونیانهی که له کارلیکردن دیته ئاراهه

۷- ههروهها نهکی لیکۆلینهوه له رهفتاری نهو کهسانهی که لهکۆمهلگایهک دهژین چون زمانهکانیان کاریان له رهفتارو دەررونی کهسهکان کردوه.

شیوازی کهسیک تهنها بریتی نییه له بیرو کهسهکهو ههست و سۆزی، بهلکو کهسیتی خودی کهسهکهیه، ههموو شیوازیک وینهیهکه تایبهت به خاوهنهکهی، تیایدا ریگه و چونیهتی بیرکردنهوه و روانینی بو شتهکان و لیکدانهوهیان و سروشتی ههلهچوونهکانی دهردهکهویت .

نهمهش وادهکات له پهیهوندی زمان بهتاکهوه بگهڕینهوه بو کهسایهتی تاکهکه تا زیاتر له زمانهکه بگهین و باشتر لێی تیبگهین.

نهم تیوره خوی به دووردهگریت له دیاریکردنی کهسایهتی بو مروف، ههولدهدات کۆمهلیک خهسلهت بو مروف بدۆزیتتهوه.

-

بواره‌کانی زمانه‌وانی دهروونی :

۱- نه خوشییه‌کانی گوتن.

۲- زمان و بیر.

۳- وه‌گرتنی زمان

۴- نه خوشییه‌کانی زمان .

4- زمانه‌وانی کۆمپیوتهری (Computational linguistics) :

به کۆمپیوتهرکردنی زمانی مرۆف، ئەم لقەى زمانه‌وانی، له زۆر زانستگه له‌وانه‌یه سه‌ر به زانکۆی ده‌روونناسی یان زانکۆی کۆمپیوتهره‌وه بی، له‌وه ده‌کۆلیتته‌وه که چۆن ده‌کرێ به شیوه‌یه‌کی ریکوپییک ئەو کارانه‌ی زمان که به مێشک ده‌کرین به کۆمپیوتهر بکریین،

بۆ نمونه: وه‌رگێران له زمانیکه‌وه بۆ زمانیکى تر، لیکدانه‌وه‌ی ده‌ق، تاپکردنی ئەو شته‌ی که به قسه ده‌گوتری و له رینگای میکروفونیکه‌وه ده‌دری به کۆمپیوتهر. به‌شیکى گرینگ و پرده‌هاتى ئەم به‌شەى زانست بریتیه‌ له ریکخستنی به‌رنامه کۆمپیوتهریه‌کان بۆ فیربۆون و فیرکردنی زمانی تر به تابه‌ت زمانی ئینگلیزی. ئاشکرایه که زۆریک ئەم کارانه هەر ئیستا به کۆمپیوتهر ده‌کرین.

5- زمانهوانى بايلوچى :

- ئامانجى سەرەكى ئەم زانستە زانين و تيگەيشتە لە پەيوەندى نيوان ئەرکى زمان و ئەرکى بايلوچى لە مېشكى مرۇف .
- بۆئەوھى سود لەو زانياريانە وەربگرين بۇ چارەسەرکردنى نەخۆشپيەکانى گوتن و شارەزايبوون لە رۆنان بايلوچى زمان.
- ھەرودھا لەم بوارەدا ھەولدراوە بۇ ھندى لەو ئاژەلانە فيرى زمانى قسەکردن بکريين.
- جگە لەمانە لە راستى ئەو دەکۆليتەوہ ئايا مېشكى مرۇف چەند بەشەو کامە بەشيان بەرپرسە لە زمان ؟
- ھەرودھا ئايا مندال فيرى زمانى دايک دەبى يان زمانى دايک گەشەپەکە لەنيوان ئەرکى زمان و ئەرکى بايلوچى.

كوئەندامى ئاخوتن بەشيۋەيەكى راستەوخۇ بەشدارى لە كارى ئاخوتن دەكەن. ھەرىكە تەواوكەرى پېشويەتى بۆيە ھەركەم و كورى و سستى و ناتەواويەك لەھەريەككىيان ھەبىت دەبىتە مايەى ناتەواوى ئاخوتنەكە .

چۈنىيەتى جولەى سىيەكان چۈنەژورەوھو ھاتنەدەرەوھى ھەوا لە سىيەكان كە بە رېرەوى ئاخوتندا دەروات ، واتە بە بۆرى ھەواو قورگ و كوئەندامى زار تىدەپەرئىت، دەبنە ھۆى دروستبوونى دەنگە جياجياكانى زمان .

ههركهم و كورييهك لهم ئەندامانه دەبیتە ھۆی ناتەواوی لە شیۆھی
درکاندنی دەنگەکان .

بو چارەسەر کیشەکانی بەردەم ئاخوتن و ههركهم و كورييهك له
شیۆھی گۆکردنی دەنگەکان پێیان وایە دەبیت شارەزاییەکی تەواومان
هەبیت ئینجا بە ریگەیی نەشتەرگەری بیت، یاخود ھەر ریگایەکی تر
بیت. زمان چەند بنەمایەکی بایلوژییان ھەیە کە بریتیین لە
کوئەندامی دەمار، کوئەندامی دەنگی، کوئەندام بیستن.

کوئەندامی دەمار لای مروۆف لە دوو بەشی سەرەکە پیک دیت:

- چيۈە كۆئەندامى دەمار:

- بەھەموو چواردەورى لەشدا بلاوبۆتەوہ ئەرکی

چيۈەكۆئەندامى دەمار **بريتييه** لە:

- گواستنەوہى زانبارييه ھەستىيەكان لە بەشەكانى

لەشى مرقۇق بۇ دەماغ ، بە پيچەوانەوہش

- گواستنەوہى زانبارييه جولەيىەكانە لە دماغەوہ بۇ

ماسولكەكانى لەش.

2- كۆئەندامى دەمارى ناوهند :

أ- دركه پەتك : ناوهندىكە لە نىوان دەماغ و ئەندامەكانى ترى لەشى مرۇف بەتايبەتى ھەستەوەرەكان و دەست و قاچ و ماسولكەكانى .

ب- مېشك: يەككە لە گرنگترين و ھستيارترين ئەندامانى كۆئەندامى دەمارى و بە سەنتەرو مەلبەندى رېكخستنى وەلامدانەوہ خۆويست و ورياكەرەوہ ھەستىيەكان دادەنریت ، سەرەراى مەلبەندى كۆنترۆلى جولە خۆويستەكان و ناوچە ھەستىيەكان وەك بينين و بيستن.....ھتد.

7- زمانه‌وانی جوگرافی:

ئەركى ئەم جوړه‌ى زمانه‌وانى لىكۆلینه‌وه‌یه له گۆرانكاریه زمانه‌كان له ماوه‌یه‌كى دياركراو . بى ئەوه‌ى گرنكى به بنه‌ماى میژوویى ئەم گۆرانكارىانه بدریټ هه‌روه‌ها گرنكى ده‌دات به ئەتله‌سى زمانه‌وانى و بو دهرخستنى دابه‌شبوونى جوگرافى ديارده‌كان.

زمانه‌وانى جوگرافى گرنكى به چه‌ند ره‌هه‌ندیكى ترى وه‌ك كه‌لتورى و پيشه‌یى له ناوچه‌یه‌كى جوگرافى ده‌دات . ئەم گۆران و ديارده جوگرافىانه ده‌توانن ناو بنیین زارى كۆمه‌لايه‌تى كه له ئەنجامى كارلیكردنى ره‌هه‌ندى جوگرافى و ره‌هه‌نده‌كانى تر دیته ئاراوه . به‌م پىیه زمانه‌وانى جوگرافى و زانستى زاره‌كان له‌یه‌ك ده‌چن.

زمانهوانى ئەنئىنە پۇلۇجى:

- ئەم زانستە زمانى مرۇق و تايبەتمەندى مرۇق بەگشتى بەيەك دەبەستىتەوہ وەك تايبەتمەندى بايەلۇجى كەلتورى بە پىي كات و شوين .
- لە ميژووى گەشەکردنى رەگەز واتە زانستى مرۇق دەكۆليتەوہ. واتە ئەو گەشەيەى كە بەسەر مرۇقدا دى لەسەرەتاي ژيانىەوہ تامردن .ھەرودھا كارتىکردنى گەشەى مرۇق لەسەر گەشەى زمان .
- واتە زمانە سەرەتاكان چى بوون چۆن بەكارھاتوون بە پىي ئەو گەشەو گۆرانەى بە دريژايى ميژوو بەسەرى دا ھاتوہ.

زمانهوانی ماتماتیکی :

ئەم بابەتەى زمانهوانى له پهيوەندى زمانى مروّف به ماتماتىكهوه ئاشكرادهكات و لهسەر بناغەيهكى ماتماتىكى له زمان دهكۆليتهوه ، ههروهها چۆن له نيوان 0-9 گهورهترين ژماره دروست دهبي ئاوا دهتوانين له نيوان ئەو ژماره ديارىكراوهى فۆنيم دهتوانين بى سنور وشه دروست بكهين .

زمانه‌وانی ماتماتیکی له ئاستی دهنگسازیدا: دهنگی بزوین ژماره‌یان ۸ دانه‌یه ، دهنگی نه‌بزوین ژماره‌یان ۲۹ دانه‌یه. ئەم دهنگانه وهک کرده‌یه‌کی ماتماتیکی لیک دهرین ، ئەم دهنگه بزوین و نه‌بزوینانه لیکه‌دهرین برگه دروست ده‌کن، به‌پیی دهستوری زمانه‌که.

زمانه‌وانی ماتماتیکی له ئاستی وشه‌سازیدا: هه‌ر به‌شیکی ئاخاوتن وه‌رگرین ده‌بینین کرده‌ی زمانه‌وانی ماتماتیکی به‌شیوه‌یه‌کی زۆر فراوان تییدا به‌کار دیت، به‌تایبه‌تی به‌شه‌کانی ئاخاوتن له‌رووی پیکهاتنه‌وه. به‌شه‌ئاخاوتنی ناو : ئاسن+گه‌ر = ئاسنگه‌ر... ناوی ساده + ناوی ساده = ناوی لیکدراو : مار+ماسی = مارماسی . کور+ه‌که = کوره‌که.....

زمانه‌وانی ماتماتیکی له ئاستی رسته‌سازی: له رسته‌سازی گریی ناوی ، گریی کاری ، گریی به‌ند . که‌رسه‌ی لاوه‌کی و که‌رسه‌ی سه‌ره‌کی .. رسته‌ی ساده+ئامراز+ رسته‌ی ساده = رسته‌ی لیکدراو. ئازاد زیره‌که به‌لام ناخوینی.

زمانه‌وانی ماتماتیکی له ئاستی واتا‌سازیدا: سیما جیاکه‌ره‌وه‌کانی واتا ئەم هیما‌یانه ده‌گریته‌ خو : ئافه‌رت : +می+هه‌راش+ شوی کردووه . هه‌روه‌ها دژواتاکان به‌ هیمای: دریژ * کورت.

پاک = خاوین = پاقر . پور = میمک = پلک

زمانه‌وانی سیاسی :

ئەركیكى ئەم زمانه‌وانییه گرنگیدانه به لیكۆلینه‌وه له گوتارو نویسی
سیاسی كه له بۆنه فهرمییه‌كان و نا فهرمییه‌كان به كاردین.

ئەركیكى تری لقیكه له زمانه‌وانی كۆمه‌لایه‌تی به‌لام له‌به‌ر گرنگی
بۆته لقیكى سه‌ربه‌خۆ ئەركی ئەم جوۆره‌ی زمانه‌وانی هه‌ولدانه بۆ
پالپشتکردنی زمانی ستادارد و به‌هێزکردنی به‌مه‌به‌ستی یه‌كخستن و
پاك‌کردنه‌وه‌ی له‌ وشه‌ی بیانی و زاره‌كان .

11- زمانهوانى ئىثنۆلۆجى :

لە پەيوەندى نىوان زمان و كەلتور دەكۆلىتەوۈ بۇ
تىگەشتن لە كۆمەلگا ، لىكۆلىنەوۈ لە زمان بۇخۇى
دەكات و بەو پىيەى زمان گوزارشتە لە وەچەو رەگەزى
مرۇق وەيا گەل و كەلتورىكى ديارىكراو . ھەرۈەھا گرنىگ
بە زمانى كۆمەلگا سەرەتايىيەكان دەدات وەك ھىندىيە
سورەكانى ئەمريكا.

١٢- زمانهوانى ئامار Statistical :

ئەو زانستەيە كە شىۋازى ئامارى بەكار دەھىنىت
لىكۆلئىنەوھكانى زماندا. واتە بە ئامار داتاكان دەخاتە روو
شىان دەكاتەوھ.

۱۳- زمانه‌وانی دهق Text Linguistics :

ئەمە لقیکه له لقه‌کانی زمانه‌وانی که لیکۆلینه‌وه له‌سه‌ر دهقی نووسراویان گوتراو ده‌کات وهک **پارچه‌یه‌کی وه‌سفی** یان **دیمه‌نیکی شانۆگه‌ری** یان **گفتوگۆیه‌ک**.

هه‌روه‌ها بایه‌خ ده‌دات به شیوازه‌کانی ریزکردن و ریک‌خستنی دهق و په‌یوه‌ندی پارچه‌کانی دهق به‌یه‌که‌وه بو گه‌یانندی واتا.

- 14 - زمانه‌وانی په‌روه‌ده‌یی Educational Linguistics :

لقیكه له زمانه‌وانی كاره‌كى له په‌یوه‌ندی نیوان زمان و په‌روه‌ده و زمان و
فیركردن ده‌كوئیته‌وه. ئەم زاراوه‌یه‌ش له ولاته یه‌ك‌گرتووه‌كانی ئەم‌ریكا
به‌كارهاتووه بۆ ئاماژه كردن به‌م لقه له زمانه‌وانیدا.

۱۵- زمانه‌وانی فیّرکاری Pedagogical Linguistics :

لقیّکه له زمانه‌وانی گرنّگی ده‌دات به چاککردن و بهره‌و پیش بردنی توانایی فیّربوون لای قوتابییان و مل و که‌چ کردنی به گه‌شهی فیّرکردن له قوتابخانه‌کان و چاره‌سه‌رکردنی نه‌و کیّشانه‌ی که رووبه‌رووی فیّرکردن ده‌بنه‌وه. له‌م بواره‌دا چه‌ندین ریّگا پیشنیاز ده‌کات بوّ فیّرکردن به پیّی گه‌شه‌کردنی قوتابخانه زمانه‌وانییه‌کانه‌وه.

۱۶- زمانه‌وانی فۆلكلۆرى Folk Linguistics :

ليكۆلينه‌وه‌ی **چه‌مكه باوه‌كانی** زمانه له ناو كۆمه‌نگای زمانى له بیرو
بو چوونه‌كانی جه‌ماوهر به تایبه‌تی ئه‌وانه‌ی پسیۆر نین له بواری
زماندا ده‌كۆلیته‌وه .

زمانه‌وانی دادوهری: (Forensic Linguistics)

چۆنیه‌تی به‌کارهینانی زمان گرینگی خوی هه‌یه، لیکۆلهر ده‌توانی
نه‌و شیوازه زمانه به‌کار بهینیت که پیویسی پییه‌تی. زمانه‌وانی
دادوهری سود له فه‌لسه‌فه‌ی به‌کارهینانی زمان وهرده‌گریت و خزمه‌تی
دادگا ده‌کات له به‌ئه‌نجام گه‌یشتنی لیکۆلینه‌وه‌کان دا. نه‌مانه‌ش به
که‌ک وهرگرتن له واتاسازی و فۆنه‌تیکی و شیکردنه‌وه‌ی گوتارو
پراکماتیک و زمانه‌وانی کۆمه‌لایه‌تی. لیکۆلینه‌وه له رپوی
زمانه‌وانیه‌وه گه‌رانه به‌دوای گه‌یشتن به ده‌رئه‌نجامی راستی
لیکۆلینه‌وه.

- **نُشهَر (1994) دهئیت:** زمانهوانی دادوهری لقیکه له لقهکانی زمانهوانی کارهکی، **لهو زانیاری و داتا زمانهوانیانه** دهکوئیتهوه و شیدهکاتهوه که لهگهڻ ږوودانی تاوانهکه دین، به مهبهستی دهستنیشان کردنی ناسنامهی تۆمهتبار یان تاوانکار .

-**فریزهر (2005) دهئیت:** نهو زانستهیه که **تهکنیک و تیورهکانی دهنگسازی** بهکاردینیت له گهڻان بهدوای پرسه یاساییهکان و دهستنیشان کردنی ناسنامهی تاوانکار له میانهی پشکینیی **داتا دهنگییه تۆمار کراوهکان**، که لهکاتی نهجامدانی تاوان، یان **کیشهکه گۆکراون و دهبراون**.

بواره‌کانی به‌کارهینانی زمان لای لیکۆنهر:

۱- رۆنکردنه‌وه‌ی شیوازی که‌سیک، که گومان له نوسینه‌کانی ده‌کریت له‌و نامه‌یه‌ی، که په‌یوه‌ندی به‌ تاوانه‌که‌وه‌ هه‌یه.

۲- پشکیننی به‌ لگه‌ی ده‌نگی تو‌مارکراو. بۆ ناسینه‌وه‌ی ناسنامه‌ی قسه‌که‌ر به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی ناسنامه‌ی قسه‌که‌ر به‌ دوو ریگه‌ ده‌ناسریتته‌وه.

أ- ریگه‌ی ناسینه‌وه‌ی ناسنامه‌ی قسه‌که‌ر به‌ گوینگرتنی ئاسایی (Auditory Identification) له‌ ریگه‌ی تابوری ده‌نگی که‌سی.

ب- ریگه‌ی ناسینه‌وه‌ی ناسنامه‌ی قسه‌که‌ر به‌ به‌کارهینانی ته‌کنیکی (Identification – Technical Speaker) ئه‌م ریگه‌یه‌ مۆری ده‌نگیش له‌ خو‌ ده‌گریت. (Auditory Identification)

- 3- يهكئ له ئهركهكانى زمان زياتر له ئهركهكانى تر
بهكاردههينيت ئهويش ئهركى پرسيرکردنه .

كاتيك ليكوئهر دهست دهكات به ليكوئينهوه لهگهئ تومهتبار ههميشه
دهبئ زمانيكى پرسيار ئاميز بهكار بهينيت، چونكه له ربي پرسيار
کردنهوه دهگاته ئهسلئ روداوهكه. ئايا ليكوئهر بوچى پرسيارى
ههبوون نهبوونى مؤلتهتى چهك ههنگرتن ئاراستهتى تومهتبار دهكات؟
چونكه چهكى به مؤلتهت ئهگهر تاوانى پئ بكرئ سزاكهى به بهراورد
لهگهئ چهكى بئ مؤلتهت كه متره.

۴- شیوازی فسه کردنی لیکۆلەر:

پیویسته لیکۆلەر به پیی جۆری که سایه تی تۆمه تبار زمان به کار بهیئی، واته کاتیکی لیکۆلەر لیکۆلینه وه له گه ل که سیکی لادیی نه خوینده وار دهکا وهکو تۆمه تبار دهبی به زمانیکی ساده لیکۆلینه وه که نه نجام بدا، یان کاتیکی لیکۆلینه وه له گه ل که سیکی به ته مه ن تر له خوی دهکا وهکو تۆمه تبار پیویسته زمانیکی بهرز له رووی ریزی کۆمه لایه تیه وه به کار بهیئی، مه به ست نه وه نییه، که لیکۆلەر بوی هه بی زمانی زیر به رام بهر به تۆمه تباری به ته مه ن بچووک تر له خوی به کار بهیئی، به لکو زیاتر مه به ست چۆنییه تی به کار بهیئیانی زمانه لای لیکۆلەر .

ه- به کارهینانی زمانیکی نهرم :

به هیچ شیوهیهک نابی لیکۆلهر په نا بیاته بهر به کارهینانی زمانی زیر له لیکۆلینه وهدا. پرسیار ئاراستهی سهرحهه لیکۆلهرهکان کراوه ئایا زمانی هه رهشه به کار دههینن؟ وهلامیان نهوه بوو که یاسا ریگهی پینه داون به هیچ شیوهیهک زمانیکی توند و هه رهشه به رامبهه به تۆمه تبار به کارهینن، ته نانهت لیکۆلهر ریگه پینه دراوه به دهنگیکی بهرزیش پرسیار ئاراستهی تۆمه تبار بکات.

به رزی و نزمی دهنگ:

به رزکردنده وه و نزمکردنه وهی دهنگ له کاتی لیکۆئینه وه کردن له گه ل
تۆمه تبار پۆئی گرنگی ههیه له زووتر به دهست هینانی زانیاری دروست،
هه رچه نده له پیشتر ئاماژهی پیدراوه لیکۆله ر پیدراوه نییه دهنگ به سه ر
تۆمه تبار به رزبکاته وه، چونکه ده بیته هۆی دروست بوونی فشاری دهروونی
له سه ر تۆمه تبار،

به لام هه ندی له لیکۆله ران ئه م رپگایه به کار ده هینن بو به دهست هینانی
زانیاری دروست له سه ر پووداوی تاوانکاری . ئه گه ر تۆمه تبار جاری یه که می
نه بی له کرده ی تاوان، ئه وا دهنگ به رزکردن له کاتی لیکۆئینه وه له گه لی
هیچ فشاریک دروست ناکا، چونکه ئه زموونی تاوانکردنی هه یه، ئه زموونی
لیکۆئینه وه کردنیشی هه یه.

به لام ئه گه ر تۆمه تبار جاری یه که می بی ئه وا به رزکردنه وهی دهنگ له کاتی
لیکۆئینه وه له گه لی بیگومان توشی فشاریکی دهروونی ده کات و وای لی دی
زوو دان به تاوانه که ی دا بنی.

۷- هیّز و ئاوازه:

هیّز وزهیه که دهخریته سهر برّگه یهک له برّگه کانی وشه، له کاتی ئاخاوتندا هیّز که دهخریته سهر دهنگیّک یان چند دهنگیّک ئهوا دهبیته هوی گۆرینی واتا. **ئاوازه** بریتییه له بهرزکردنهوه و نزمکردنهوهی پلهی دهنگ له سه رهتا یان ناوه راست یان کۆتایی رسته.

پروگرامی زمانه‌وانی ده‌ماری N.L.P

-زانستیکی ره‌قتارییه که تیور و شیواز و ته‌کنیکت پیشکەش ده‌کات له پیناو گوران و کاریگەری یان نمونه‌یه‌کی ره‌قتارییه شاره‌زایی و ته‌کنیکت پی ده‌به‌خشیته.

ئه‌و زانسته‌یه لی‌کۆلینه‌وه ده‌کات بو گە‌یشتن به وه‌لامی ئه‌و دوو پرسیاره :

چیمان ده‌ویته؟

چۆن ده‌توانین به‌دهستی به‌یینین ؟

ئیبراهیم ئه‌لفه‌قیه ده‌لیته: کاریگەری زمانه له‌سه‌ر می‌شک و ره‌فتاره‌کانی مروّف.

-دکتور تاد جیمس: لی‌کۆلینه‌وه‌ی بابه‌تیانه‌یه ده‌رباره‌ی شاره‌زایی یان تاقیکردنه‌وه که چۆن کاریگەری ده‌که‌ینه‌ه‌ر ره‌قتار.

زاراوهی پروگرامی زمانهوانی دهمارى (N.L.P):

– N دهمار:

ئاماژە بۆ كوئەندامى دهمار دهكات كه پينج ههستهكان
له خۆدهگریت، كه

هۆكاره بۆ كارپيكردى ههموو ههست و جهستهى مرووف.

– L زمانهوانى:

توانای سروشتى تاكه بۆ بهكارهينانى زمان، زمانى
گوتراو و زمانى جهسته. تاوهكو شيوازى بيركردنهوه و
بيروپا بدوزيتهوه.

- P پروگرامکردن:

دهستبه سه رداگرتنی هزر و بیر و ههستهکانی مروّف به رهو
باشتر. ئەو توانستهیه که :

له ریگای ئەم پروگرامکردنه زمانی عقل به کار دههینین
بو گهشتین به ئەنجامیکی بههیز و باش.

توانای دۆزینهوه و بهکارهینانی پروگرامه عقلیهکان
دهگریتهوه له عهقلمان، که له پهیهندی کردنهکانماندا
له گهله کهسانی تر **به بی ناگایی** به کاریدههینین .

لیکۆلینهوهکان سهلماندویانه که له سهدا نهوهدی پروگرام
کردنی مروّف له نیوان له دایک بوون و سالی ههوتهم دا
دهبیت له نیوان سالانی (7 - 18) دهگاته سهدا سهد.

پروگرامکردنی زمانهوانی ده‌ماری بیروکھی له‌سه‌ر نه‌وه دامه‌زراوه،

که ده‌توانی هه‌موو کاریک نه‌نجام بدهی نه‌گهر بزانی نه‌قلت به
به‌نامه‌ی به‌سوود پروگرام بکه‌ی .

واته ده‌بیئت به‌نامه‌ی گونجاو بخه‌ینه می‌شکمان، تا‌کو بتوانین به
شیوه‌یه‌کی کاریگهر به‌کاری بینین و بگه‌ینه ئامانج.

۱- که‌واته نه‌وه په‌یامه‌ی که دامان ناوه و ده‌مانه‌وی بیرمانی پی پروگرام بکه‌ین ،
۲- ده‌بیئت هه‌ستیکی به‌هیز پالپشتی په‌یامه‌که‌ت بکات تا‌وه‌کو عه‌قلی ناوه‌وه وه‌ری
بگریت.

۳- ده‌بیئت په‌یام دووباره و سی باره بکریته‌وه تا‌وه‌کو عه‌قل پروگرام ده‌بیئت.

۴- په‌یامه‌که باش و پوزه‌تیف بیئت.

ئەو ھېزە راستەقىنە و توانايەى كە ھەر تاكىك ھەيەتى كە بە ھۆيانەو دەتوانى جۆرەكانى ژيانى بگۆرى لەرپووى بىرکردنەو و رەقتارەو.

۱- پرۆگرامى زمانەوانى دەمارى بايەخ بە دۆزىنەووى چەشنەكانى مروف لەرپووى **بىرکردنەو و ھەستەكانەو** دەدات. دەتوانى بگاتە ئەووى كە دواى پرۆگرامى تاكل لە تاقىکردنەو بەتەواوى كە سايەتەكەى بگۆرى.

۲- ھەرۈھا توانىويەتى بارەكانى **ئەندىشەى مروف** بىيىكى و بيان دۆزىتەو، تەنانەت لە ھالەتى نەرىنشەو **بيانگۆرى** بۆ ھالەتى نەرىنى . چونكە دانانى خەيال گرنگە بۆ گەشتن ...

۳- لە بوارى چارەسەر كىردنى ھەندى نەخۇشيدا زور سەر كەوتوو بوو، لەوانە (ترس لە شوينى بەرز، خەمۆكى، گەشكە).

میژووی پروگرامی زمانهوانی ده‌ماری:

پروگرامکردنی زمانهوانی ده‌ماری کاری هاوبه‌شی چند زانایه‌ک بوون له‌وانه:
دکتور جون توماس گریندر (Gohn Thomas Grinder 1939) که
دکتورای هه‌بوو له زمانهوانی له زانکوی (کالیفورنیا) و دواتر وه‌ک
پروفیسوریک له بواری زمانهوانی له زانکوی (سانتاکروز (Santa Cruz
دامه‌زرا له (کالیفورنیا)، له م ماوه‌یه‌دا چند لیکوئینه‌وه‌ی گرنگی له بواری
زمانهوانی پیشک‌ه‌شکرد. له ماوه‌ی کارکردنی په‌یوه‌ندیکرد به

دکتور (ریچارد باندلر 1950)، که فی‌رخواری خویندنی بالا بوو له
ده‌روونناسی و پسپور بوو له بواری بیرکاری و پروگرام داریژی کومپیوتەر بوو و
ناره‌زوومه‌ندی بیستن و رۆنانی نمونه‌ی ئاخاوتن بوو، داوای له دکتور
(گریندر) کرد هاوبه‌شی لیکوئینه‌وه‌کانی بکات و به ئه‌زمونه‌کانی زور سه‌رسام
بوو.

رۆلى زمان له پرۆگرامکردنى بىر :

مروفا له ريگاي زور سه رچاوه پرۆگرامكراوه و له قوناغى تهواوى پرۆگرامكردن بوتهوه، جا نهگهر سه رچاوهكان باش بووين، نهوا نهوئيش باش پرۆگرامكراوه و نهگهر خراپيش بووين نهوا خراپ پرۆگرامكراوه.

دكتور (هلسمتر) پيى وايه چيت چانديت نهوه دهوريتهوه.

(ئيمرسون) پيى وايه ئيمه دهگورپين به ئاراستهى بيركردنهوهكانمان،

جا نهگهر به شيوهى ريكهوتيش شبيت ئيمه وازمان له بيركردنهوه هينا نهوا به شيكى زورى كوئترولى هوش له ددهست ددهين .

ئامرازى نهه پرۆگرامكردنههش زمانه كه خوى له بهكارهينانى دهگريتهوه
به شيويهكى كارا له هه لباردنى وشه و رسته و تهكنيكى زمانى.

بنا ماكانى پروگرامكردنى بىر:

بنا ماكانى پروگرامكردنى زمانهوانى دهمارى برىتىن له (5)
بنا ما:

۱- ئامانچ: Outcome

دهبىت له خومان بىرسىن چىمان دهوى ؟

ب- بىرتىژى هەست: SENSORY ACUITY

دهبىت وردىن له تىبىنىكردن و بهئاگايى و له بهكارهينانى
هەر پىنج هەستەكانمان بۆ كۆكردنەوهى زانىارى.

ج- خابوونهوه FLEXIBILITY

دهبیټ نهرمیین و توانای ئهوهمان ههبیټ خوومان بگونجیینین لهگهڵ بارودووخ و کیشهکان، بهلام نابیټ ئامانج لهبیر بکهین.

د- کارکردن و دهستیپیشخه ریکردن : TAKE ACTION

واته ههئسان به هاویشتنی ههنگاوی یهکهه بهره و ئامانج .

ه- ئامادهباشی جهستهیی و دهروونی OPERATE

FROM PHYSIO. & PSYCHO جهسته و دهروون

تهواکهری یهکترین بویه پیویسته ئامادهباشی تهواومان ههبیټ به باشتترین شیوه.

سووده‌کانی زمانه‌وانی ده‌ماری:

- ۱- به چ ریگایه‌ک بیرده‌که‌یته‌وه بو به‌کاره‌ینانی له‌کاتی پیویست.
- ۲- زالبوون به‌سه‌ر هه‌سته‌کان.
- ۳- چۆنیه‌تی به‌ده‌سته‌ینانی نه‌و ئامانجه‌ی که ده‌ته‌وی
- ۴- خیرا رازیکردنی به‌رامبه‌ر.
- ۵- زانینی ستراتیژیه‌تی سه‌رکه‌وتن.
- ۶- رزگاربوون له ترس باری له ناکاو .

بواره‌کانی زمانه‌وانی ده‌ماری:

له زۆریه‌ی بواره‌کاندا ئهم زانسته ده‌تواندریت به‌کار به‌یندریت به
تایبه‌ت نه‌و بواره‌انه‌ی که مروّف زمانی تیدا به‌کار ده‌هینیت:

۱- بوا‌ری په‌ره‌پیدا‌نی که‌سایه‌تی.

۲- بوا‌ری ته‌ندروستی

۳- بوا‌ری فی‌رکردن .

۴- بوا‌ری بانگه‌وازی.

۵- بوا‌ری کارگیري.

فیربوونی زمان :

أ- فیربوونی زمان لای مندال
ب- فیربوونی زمانی دووهم

تیوره‌کانی فیربوونی زمان لای مندال :

مندال به شیوه‌یه‌کی گشتی له ته‌مه‌نیکی دیاریکراودا فیری زمان ده‌بیّت، به تایبه‌تی زۆربه‌ی لیکۆئینه‌وه‌کان ئاماژه به‌وه ده‌که‌ن که له پینجهم سالی ته‌مه‌نیدا سه‌رکه‌وتوو ده‌بیّت له وه‌رگرتن و فیربوونی زماندا (جگه‌ له‌و مندالانه‌ی که دووچاری نه‌خۆشییه‌کانی گوتن و ئۆتیزم ده‌بن).

زانایان به تایبه‌تی ده‌روونناسه‌کان له باب‌ه‌تی باسکردنی فیربوونی زمانه‌وه چهند تیۆریکیان دارشتوو، بریتین له:

۱- تیوری نهرکی :

نهم تیوره گرنگی به لایه‌نی ژینگه‌ی کومه لایه‌تی تاک دهدات. (بیاجی) نماژه به‌وه دهدات که وه‌گرتنی زمان ده‌وه‌ستیتته سهر :

په‌یوه‌ندی نیوان گه‌شه، پیشک‌ه‌وتنی مه‌عریفی، درکی‌کردنی تاکه‌که،

پروسه‌ زمانی و نازمانیه‌کان له ژینگه‌ی کومه لایه‌تی تاکه‌که‌دا،

هه‌رچه‌نده هاوبرواکانی (بیاجی) بانگه‌شهی نه‌وه ناکهن که نهم تیوره له گه‌شه‌پیدانی داهاتی زمانی به تیوریکی ته‌واو (کامل) دابنری له شیکردنه‌وهی وه‌گرتنی زماندا، به‌لام له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا چهند لایه‌نیک له‌رووی چه‌مکه‌کان و په‌یوه‌ندییه نهرکییه‌کان شیده‌کاته‌وه، له چونیه‌تی وه‌گرتنی زماندا .

۲- تیوری رهوشتی:

نهم تیوره وا به باش دهزانی که مندال له بهرامبر هر رهوشتیکی بهرامبرهکانیدا نهویش رهوشتیکی دهنوینی،

چون مندال لاسای دهکاتهوهو رهوشتهکه دهنوینی؟

دهبینی بهرامبرهکانی هه لوهسته دهکن و پیی دلخوش دهن.

نهوا نهم رهوشته لای جیگردهبیت و دووبارهی دهکاتهوه.

. (واتسون و سکینهر) که دامهزینهری نهم تیورهن، وای دهبینن که زمان خوی رهوشتیکی له سهرهتاشدا هر لهسه ر بنهمای (کار و کاردانهوه)، واته رهوشتهوه دروستبووه. لهسه نهم بنهمایه (بلومفیلد) له دارشتنی بیروکهکانیدا چهکی زمانی و نازمانی دهینیتتهوه.

رهوشتییهکان : پییان وایه که زمان بههریهک نییه له مندالدا ههبی، به لکو زمان لای مندال لهسه ر بنهمای رهوشته بهرامبر رهوشتیکی بهرامبرهکانیدا، واته لهسه ر بنهمای (کار و کاردانهوه) دروست دهبیت.

ئەو رەخنانەي كە لەم تيۆره دهگيرت:

ئەگەر پشتگيري داىك و باوك زياتر لەو وشە و دەرپرپنانە بيت، كە بتوانرئ مانا و شتەكە بەرامبەر بكرئ تاوهكو منداڵەكە وەريان بگريئ، ئەي وەرگرتنى رسته چۆن دەبيت؟ ئەگەر منداڵەكە رستهكەش دووبارە بكاتەوه وەكو خۆي نايليتەوه.

منداڵ بە شيۆهيهكى گشتى هەولدهدات زۆر لەو دەرپرپنانەي گوئى لئ دەبيت دووبارەي بكاتەوه، جارى واش هەيه خودى ئەو دەرپرپنانە خويان هەلەن.

هاندان و پشتگيري زياتر بۆ ئەو وشە و دەرپرپنانەن كە واتا بەرامبەر بە شتى بەرجەسته بەراورد دەكرئ، ئەي منداڵ چۆن بە رەوشت فيرى ئەو دەرپرپنانە دەبيت كە بەشتى بەرجەسته نابەستريتەوه؟

بەلگەمان بۆ ئەم رەخنانەي رەوشتى چييه؟

تيگەيشتنى زمانى پيش گوزارشتکردنه، ئەمە ئەوه دەگەيهنئ كە ئەو وشە و دەستهواژانەي تيبان دەگات بئ پشتگيرييه.

۳- تیوری درکیپکردن:

کاتیک منداڻ گویي له پیکهاته یه کی زمانی ده بیټ بونموونه: کاتیک گه وره کان نیشانه ی (هکه) ده خه نه سهر هندی وشه منداڻه که ش هه مان کار نه نجام دهدات.

له سهر هه مان پیکهاته زمانیه که شت دووباره ده کاته وه. نه م تیوره پیی وایه که منداڻ زمان و پیکهاته زمانیه کان له ری گریمانه و خه ملاندنه وه فیرده بیټ، واته گویي له چ جوړه پیکهاته یه کی زمانی بیټ نه ویش هه وڼده دات له سهر هه مان **پیکهاته ی زمانی** شت دووباره بکاته وه،

کاتیکیش کاریکی له و جوړه ی کرد سهیری هه ڼوښته که ی به رامبه ری ده کات سه باره ت به وه ی دهری بریووه، نه گهر لایه نی نه ریټی تیډابیټ نه وا به به رده وای وشه کان دهره بری.

نه گهر لایه نی نه ریټی تیډابیټ نه وا هه وڼده دات به دوا ی پیکهاته دهربراو هکان بچی له ریگای خه ملاندن و دووباره کړدنه وه. و دواتر بوی دهره که ویت که له و گریمانه یه راستی کړدووه یان هه ڼه ی کړدووه، نیتر به رده وام نابیت و هه ڼه که راست ده کاته وه.

به پیی ناوه رپوکی نه م تیوره وا دهره که وئ که نه م تیوره ش له بنه رته دا بچیته وه سهر تیوری رهوشکاری، چونکه نه وه ی تیوره که باسی ده کات منداڻ به سهرنجدانی رهوشتی خوی و کاردانه وه ی گه وره کان ده توانی راستی و ناراستی بزانی.

نه وه ی نه م تیوره جیی ره خنه یه نه وه یه که نایا خه یالی منداڻ نه ونده فراوانه که بتوانی گریمانه بو چونیته ی ناخاوتنه کانی دابریټی ؟

۴- تیۆری سروشتی:

مندالّ له گهڻ له دایکبوونی توانای فیربوونی زمانی له گهڻدايه، ههر بویه وا دانراوه که زمان رهوشتیکی تایبته به رهگهزی مروّقایه تیبه.

لایه نگرانی ئەم تیۆره وای بو دهچن که توانای مروّقا له وهرگرتنی زمان په یوهسته به لایه نه بایه لوژیه کانی مروّقا خوی (ئه ندامانی ناخاوتن، گوی، سازگه). (چۆمسی) یه کیکه له و زمانه وانانه ی له دارشتنی تیۆره زمانیه که یدا گرنگیه کی زوری به و لایه نه داوه، چونکه به لای ئەو زمان بریتیه له (چالاکي و توانستی مروّقا). واته ههر مندالیک به هوی ئەو دوو لایه نه وه له توانایدا هیه له ماوه یه کی کورت زمانی دایکی وهربگریته، چونکه:

۱- مندالّ له گهڻ له دایکبوونی توانستی فیربوونی زمانی له گهڻدايه،

۲- دواتر ئەوانیتر له ژینگه ی ئەوکومه نگایه وهرده گری که تییدا دهژیت.

زاناکان ده لاین وهرگرتنی زمان ته نیا به لایه نی (توانست) ناته واوه و پیویستی به (چالاکي) یه، بویه

مروّقا ئەگه ر له دهره وهی ژینگه کومه لایه تیبه که ی په روه رده بیته، ئەوا له وهرگرتنی زمان داده بریت.

تيۆرهكانى فيربوونى زمانى دووهم

فيربوونى زمانى دايك: پەيوەندى تىكە لاوبوونى
مروڧ بەھەمان ژىنگە ھەيە،

بەلام فيربوونى زمانى دووهم: مروڧ پيويستى بە
راھينانئىكى زور دەيىت چونكە بو فيربوونى زمانى دووهم
لەناو ھەمان ژىنگەي كۆمەلايەتى ناڧىت.

كەواتە ژىنگەي زمانى خالى يەكلاكە رەھويە لەنيوان
زمانى دايك و زمانى دووهم.

تیۆره‌کانی فیۆربوونی زمانی دووهم:

۱- تیۆری هاوشیۆهی و به‌رامبه‌ری:

ئهم تیۆره‌ی وای بۆ ده‌چی، که له فیۆربوونی زمانی دووهمدا زمانی دایک کاریگه‌ری نییه، واته به‌لای تیۆره‌که **فیۆربوون** پهره‌نسییکی هاوبه‌شه‌ جا ئهم پهره‌نسییه‌ بخریته‌ ههر کام له‌م دوو زمانه‌ (زمانی دایک، زمانی دووهم). فیۆربوونی زمانی دایک و فیۆربوونی زمانی دووهم دوو پرۆسه‌ی ته‌واو هاوشیۆهن له‌ بنه‌رته‌دا .

ئهم تیۆره‌ هیچ گرنگی به‌وه‌ نه‌داوه‌ که له‌ فیۆربوونی زمانی دایکدا منداڵ که‌ چاو ده‌کاته‌وه‌ به‌ ژینگه‌یه‌کی یه‌ک زمانی رادیته‌، دواتر تیکه‌لاو به‌ هه‌مان ژینگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و زمانی ده‌بیته‌، له‌و ژینگه‌یه‌ گه‌شه‌ ده‌کات و گه‌وره‌ ده‌بیته‌ و **له‌گه‌ڵ گۆرانکاریه‌کانی زماندا ده‌ژیته‌**.

زۆر ئه‌سته‌مه‌ مرۆف زمانی دووهم وه‌ک ئهو زمانه‌ زگماکه‌ وه‌ربگری، مه‌گه‌ر له‌ ماوه‌یه‌کی زۆر درێژ و خۆ راهینانیکی زۆر نه‌بی له‌سه‌ر زمانه‌که‌ .

۲- تیۆری جیاوازی و نا به رامبهری :

ئەم تیۆره له كه موکوریه کانی تیۆری پيشووهوه (تیۆری هاوشیوهی و به رامبهری) هاتۆته ئاراوه، چونکه به پيچهوانه ی تیۆره که له گه ل ئه وه دا کۆکه که له فیربوهونی زمانی دووه مدا زمانی دایک کاریگه ری زۆری هه یه، چونکه مرو ف کاتئ فیری زمانی دووه م ده بیته یان هه ول ده دا فیری زمانی دووه م بیته هه میشه ده که ویتته ژیر کاریگه ری زمانی یه که مه وه به وه ی که ئه و لایه نانه ی له زمانی یه که مه وه نزیکن به ئاسایی و بی کیشه وه ریان ده گری، به لام کیشه و کۆسپ له و کاته وه دروست ده بی که هه ندئ له پیکه اته زمانیه کانی زمانی دووه م پيچهوانه ی پیکه اته زمانیه کانی زمانی دایک بن .

تیۆری یه که م ده لئ زمانی دایک کاریگه ری نابئ له سه ر زمانی دووه م زمانی دایک به جیا فیر ده بین زمانی دووه میش به جیا . به لام تیۆری دووه م ده لئ نه خیر کاتئ زمانی دووه م فیر ده بین زمانی دایک کاری گه ری ده بی له سه ری به به لگه ی ئه وه ی که کاتئ فیری زمانی دووه م ده بین به یاسا کانی زمانی دایک قسه ی پی ده که یین ، یان ئه و وشه و لایه نانه ی له زمانی دایک نزیکن به ئاسانی فیری ده بین

لەم حالەتەدا زانایان هەوێیانداوە وەک لایەنیکی سەرەکی لە فێربوونی زمانی دووهدا ئەو
کۆسپانە دیاری بکەن، چۆن؟

ئەویش لە رێگای بەرامبەرکردنی هەردوو زمانەکه بۆ دۆزینەوهی هاوبەشی و
جیاوازی لەنیوانیاندا، تا لە رێگای ئەم بەرامبەرکردنە زمانی دووهم فێری ئەو
کەسانە بکەن کە دەیانەوی.

ئەم تیۆرە نەیتوانی ئەووە یەکلایی بکاتەووە کە ئایا زمانەکان جیاوازی و
هاوبەشییان هەیە یان جیاوازی و هاوبەشی نیوان زمانی یەکهەم و زمانی دووهم
تەنیا وەک رێگای فێربوونی زمانی سەیر بکری، چونکە فێربوونی زمان و
دەستنیشانکردنی جیاوازی و هاوبەشی زمانەکان لە چوارچێوهی زانستی زماندا
و زانستی زمان خۆی پێوه خەریک دەکات، لەکاتیگدا فێربوونی زمان
پرۆسەیهکی دیکهیه و لایەنی دەروونی، بایه‌لۆجی و مەعریفیه‌کان بەرپێوهی
دەبن.

۳- تیۆری شیکردنهوی هه‌له‌کان:

تیۆره‌که دهیهوی به دواي نه‌ودا بگه‌رێ که هه‌له‌که له چیه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتوه، ئایا هه‌له‌که له نه‌گه‌یشتی زانیارییه‌کانی فیروبونه‌وه سه‌ری هه‌لداوه. ئایا هه‌له‌کان به هوی کاریگه‌ری زمانی دایکه‌وه‌یه؟ یان له خودی پیکهاته زمانیه‌که‌ی زمانی دووه‌مه‌وه‌یه؟ یان هه‌له‌که له‌کاتی فیکردنی زمانی دووه‌م دروست بووه؟

بۆیه زانیان له هه‌ولی نه‌ودابوون تیۆریکی دیکه له به‌رامبه‌ر تیۆره‌که دابریژن بو پرکردنه‌وی کهم و کوریه‌کانی. تیۆره نوویه‌که هه‌له‌هسته له‌سه‌ر نه‌و هه‌لانه ده‌کات که مرو‌ف له‌کاتی فیروبونی زمانی دووه‌ما ده‌یکات، به‌تایبه‌تی له‌و کاته‌ی دهیهوی زانیارییه‌کان بخاته دووتوی ده‌ستور‌ه‌کانی زمانه نوویه‌که. تیۆره‌که دهیهوی نه‌و هه‌لانه‌ی مرو‌ف له‌و باره‌وه ده‌یانکات پۆلین بکات، هه‌روه‌ها هۆکاری نه‌جامدانی هه‌له‌کانیش بدۆزیته‌وه به‌پیی س‌روشتی هه‌له‌کان خویان.

۴- تیۆرى فيربوونى به ههنگاو:

تيۆرهكه وا به پيويست دهزانى بۆ فيربوونى زمانىكى تر جگه له زمانى داىك به ههنگاو و به قوناغ بيت و ههر قوناغيكيش تايهت بكرى به ئاستىكى ديارىكراو، چونكه وهرگرتنى زمان له كاتىكدايه كه زمان سيسته ميكي ئالۆزه بۆيه وهرگرتنى نهسته مه به يهك پارچه يى، بۆيه پيويسته زمانى دووهم به قوناغ وهربگيريت، تا ئه و كاتهى فيرخوازى زمانه كه دهگاته ئاستى نهوهى تهواوى زمانه كه فيربيت.

زاناکان چەند رېنگايەکیان لەو تیۆرانە هەڵبەجێاوه وەک شێوازی چۆنیەتی فیربوونی زمانى دووهم، هەر یەكێ لەو رېنگایانە رەهەندی دەروونی، کۆمەڵایەتی و مەعریفی تايهت بهخۆی ههیه، گرینگترینیان ئەمانەن:

أ-رینگای کلاسیکی (رینگای ریژمان وەرگیپان):

ئەم تیۆرە لەوەدایە دەبێ فێرخوازی زمان دەستور و یاسا ریژمانییەکانی زمانی دووهم وەرگریت و دواتر بە کەرەسە ی هەمان زمان دایانبریژیتهوه.

-کەموکورییەکانی ئەم رینگایە:

۱- کاتی فێرخواز دەیهوێ رستهیهک بەو زمانه لهسهه ئهه یاسایانه دروست بکات ، کیشهی ئەوهی بۆ دروست دەبیته که ئاخۆ ئەم وشهیه لهپرووی ریژمانییەوه چ گۆرانیکی بەسهردا دیت کاتی دهخریته رستهوه، بهمهش دووچاری ئالۆزی دهبیته، له کاتیکیدا ههلبژاردنی وشه خۆشی کیشهیه، چونکه کهسهکه نازانی که ئایا ئەم وشهیه بۆ ئەم شوینه دست دەدات یان نا.

۲- ریژمان له ئاخواتنهوه وهردهگیری، ئەستهمه کهسیک بتوانی لهسهه زانیی ریژمان فییری زمان بیته.

۲- گرنگی نه دان به پهیوهندیکردن، چونکه لهم رینگایه دا زیاتر له بهرکردن رۆلی سه رهکی ده بییته .

ب-رینگای رۆنانکاری:

رینگای رۆنانکاری گرنگی به فیربوونی زمان دهدات به سێ رینگا:
رینگای راستهوخۆ ، رینگای خۆبندنهوه ، رینگای زارهکی

رینگای راستهوخۆ : ئەم رینگایه ههولدهدات له **فیركردندا** وەرگێرانی **زمانی دووهم** بۆ سه‌ر
زمانی دایک و کاریگه‌رییه‌کانی **وه‌لابنی**. ئەم رینگایه گرنگی به فیركردنی زارهکی دهدات
ئهمه‌ش له رپی به‌ستنه‌وه‌ی ناو و وشه‌که خۆیه‌وه، تا له‌م رپییه‌وه قوتابی فی‌ری ئه‌و شتانه
ببێ که فی‌رده‌کری، واته‌ گۆیگرتن بنه‌مای سه‌ره‌کییه بۆ فی‌ركردن.

که‌موکۆرییه‌کانی ئەم رینگایه له‌وه‌دایه گرنگی به لایه‌نی زارهکی و **گۆیگرتن دهدات** به بی
به هه‌ند وەرگرتنی **لایه‌نی زانستی زمان خۆی**، واته‌ شیکردنه‌وه‌ی زمانه‌که له‌رووی زانستی،

سه‌ره‌رای ئهمه‌ش لایه‌نی **وه‌رگێرانی** فه‌رامۆش کردووه که لایه‌نیکی زۆر گرنگه له فی‌ركردنی
زمانی دووهمدا.

رېځاي خوښندنه وه:

نهم رېځايه جهخت له سهر نه وه دهکاته وه که پيوسته فيرخواز دهقي جوړاوجور به و زمانه ي دهيه وي فيري بي بخوښتته وه، به لام به بي گه رانه وه بو زماني يه که مي و وه رگيران تا بتواني له م رپيه وه ورده کارپيه کاني زمانه که بيني.

رېځاي زاړه کي و بيستن و بينراو: نهم رېځايه به باشتين رېگا داده نين، که جهخت له سهر نه وه دهکاته وه پيوسته فيرخواز

۱- به گوځرتن له سهر زمانه که رابي،

۲- دواتر هه و لښدات به و زمانه بدوي، بو ناسانکاري لايه ني بينين زياد کراوه بو رېځاکه بو يارمه تيداني فيربوون.

گرنگي نهم رېځايه له وه دايه که فيرخواز به هه مان نه و زمانه رادي که هه و لښدا فيري بي. نهم رېځايه زياتر له سهر بڼه ما کاني قوتابخانه ي رونا کاري نهم ريکي داهي تراوه، بيگومان نهم قوتابخانه يه ش پيوايه که زمان برتتپه له ناخوتن و دهر برين نه ک نوسين و خوښندنه وه. ده لين **ريزمان ته نها بو ناسانکاريه** نه ک فيربووني زمان.

ج-رینگای په یوه نډیکردنی بهردهوام :

فیرخواز نهو زمانه ی دپه هوی فیری بیټ ده بیټ هه میسه له پیناو په یوه نډیکردندا وهی بگری و به کار بهیټ نهک بو فیریوونی ناسته کانی زمانه که و ریزمان و پیکهاته ی زمانه که خوی. نه م رینگایه له سه ر تیوری (چومسکی) بناغه ی دانراوه به وهی که ده توانی له سه ر پیکهاته ی چند بنه مایه که وه چنده ها رسته ی بی ژمار به ره م بهیتری له به رنه وه شه زمان به نامازی په یوه نډیکردن داده نری، چونکه زمان بو گوزار شتکردنه له بواره جیا جیا کانی ژیان و کومه لایه تی.

__ که موکورپیه کانی نه م رینگایه:

- ۱- وا پیویست دهکا ژینگه یه کی زمانی تایبته به زمانی دووهم دابین بگری و پیویست به فیرکه ری باشیش دهکات.
 - ۲- هه موو که سی فیری زمانیک ده بی ته نها بو ناخوتن و تیگه یشتن نییه، به لکو پیویسته فیرخواز ریزمانی نه م زمانه ش بزانی و شیبکاته وه.
 - ۳- نهو که سه ی زمانه که ی وه رگرتووه رینگا و شیوازی تایبته پیویسته که بگیریته بهر که تا نیستا نه م رینگا و شیوازانه دیاریکراونین.
- له نه نجامدا زاناکان باس له وه دهکن که نهو رینگایانه هه موو پیکه وه بکرینه بنه مایه ک بو فیرکردنی زمانی دووهم. که هه ریه ک لهو رینگایانه که لینیک پرده که نه وه.

نه خوشيه كانى گوتن speech pathology

پروفسه ي په يوه نديکړدن پرووبه پرووی هه ندي کيشه و که م و کوری ده بیته وه که دهنه هوی دروست بوونی نه خوشيه کان ، پييان دهوتریت (نه خوشيه کانى گوتن) يان (نه خوشيه کانى په يوه نديکړدن).

نه خوشيه کانى ناخاوتن دوو جورن:

- نه خوشيه کانى گوتن ، نه خوشيه کانى زمان.

- نەخۇشپەكانى گوتن:

ھۆكارەكانى سەرھەئدانى كەم و كورتى گوتن . بۆچى كەم و كورپى نە گوتن پوو دەدات.

-ھۆكارى ئەندامى

-ھۆكارى نائەندامى (ئەركى): وەك ھۆكارى كۆمەلايەتى و خىزانى. ھۆكارى دەروونى.

ھۆكارى ھەئچوونى (انفعال). ھۆكارى ژىنگەيى. ھۆكارى بۆماوھيى.

ب- نه خوشیه کانی چینه کانی دهنگ

ئاوازه ی دهنگ، بهرزونزمی دهنگ،
نه مانه ش ده بنه هوی گری زوری دهنگ
یان نزمی زوری دهنگ یان کپی زوری
دهنگ.:

۱- ا- نه خوشیه کانی گوگردنی دهنگ (کیشه فونه تیکیه کان)

(نه خوشییک) قونیمی کوتایی وشه یهک دهرنابریت

یان دهنگه که دهگوریت به دهنگیکی تر.

کومه نیک دهنگیان دهستنیشان کردووه ده بیته کیشه بویان نه کاتی :
دهرپرینیاندا، له وانه: (س، ش، ک، ت، هتد) .

ج- نه خوشیه کانی
:رهوانی له ئاخاوتندا

:زمانگرتن

:به خیرایی قسه کردن:

نەخۆشییەکانی گوتن چەندجۆریکن:

أ-نەخۆشییەکانی گوکردنی دەنگ (کیشە فۆنەتیکەکان):

کیشەیان لە بەکارهێنان و دەربڕینی فۆنەکان (دەنگەکانی زمان) ھەیه، بۆ نموونە: کەسیک (نەخۆشیک) فۆنیمی کۆتایی وشەیک دەرنابڕیت یان دەنگەکە دەگۆریت بە دەنگیکی تر. زاناکان کۆمەڵیک دەنگیان دەستنیشان کردوووە کە ڕووبەڕووی ئەو نەخۆشە دەبیتهووە یان دەبیته کیشە بۆیان لە کاتی دەربڕینیاندا، لەوانە: (س، ش، ک، ت، ھتد) .

ب-نەخۆشییەکانی چینهکانی دەنگ:

لەم نەخۆشییەدا گێروگرقتەکان پەيوەستن بە تاییبەتمەندیەکانی دەنگ و چۆنیەتی دەنگ، لەوانە: ئاوازی دەنگ، بەرزوزمی دەنگ، ئەمانەش دەبنە ھۆی گری زۆری دەنگ یان نزمی زۆری دەنگ یان کپی زۆری دەنگ.

ج- نه خوشیه‌کانی په‌وانی له ناخاوتندا:

له‌م جوړه نه‌خوشیه‌دا ناوازه و په‌وتی گوتن تووشی کیشه ده‌بیت، ده‌کریتته دوو به‌ش:

زمانگرتن: تایبه‌تمه‌ندی نه‌م نه‌خوشیه‌ بریتیه له دووباره‌کردنه‌وهی ده‌نگ یان برگه‌ی وشه‌کان، واته نه‌خوشه‌که برگه‌یه‌ک یاخود ده‌نگیگ بو چهند جاریک له ماوه‌یه‌کی کورتدا دووباره ده‌کاته‌وه یان وه‌ستان و قورسای خستنه سهر ده‌نگیگ یان ده‌نگی یه‌که‌می برگه و وشه‌کان.

به‌خیرایی قسه‌کردن: بریتیه له ناریکی یان بی سیسته‌می زمانی له‌کاتی ناخاوتندا، تایبه‌تمه‌ندی‌ه‌کانی بریتین له خیراییه‌کی له راده‌به‌ده‌ر له کاتی قسه‌کردندا، ناریکی له رسته‌کاندا، قرتاندنی ده‌نگیگ یان برگه‌یه‌کی وشه‌کان، ته‌واو نه‌بوونی لایه‌نی فونه‌تیکی ده‌نگ.

۲- نه خوشییه کانی زمان:

لهم نه خوشیانه دا کیسه که له گوتندا نییه، به لکو له توانستی زمانیدایه که ناتەواوی یان نه بوونی تیگه یشتیان ههیه، دووبه شن:

۱- دواکه وتتی گه شهی زمان:

لهم نه خوشییه دا منداڵ درهنگتر له کاتی ئاسایی خۆی دهست به قسه کردن دهکات، له زۆریه ی حاله ته کانی شدا تیبینی ئه وه دهکریت که تیگه یشتنی منداڵ (نه خوشه که) که متره له ئاست ته مه نه که ی خۆی، ئه مپش چەند هۆکاریکی جوړاوجوړی ههیه وا دهکات ئه م نه خوشییه سه ر هه لبات:

هۆکاری بۆماوهیی ، به کارهینانی ده زمان له لایه ن دایکه وه له کاتی دوو گیانیدا، که م توانایی له بیستن (تیگچونی ئه ندامانی بیستن)، که م ئه قلی، ئۆتیزم.

۲- ئەفازیا:

ئەفازیا فەوتانی تەواو یان بەشیک لە توانای تیگەیشتنە (تیگەیشتنی واتای زمان، ئاخوتن) جا ئەم ئاخوتنە چ بە شیوەی بيسراو بیټ یان نووسراو جیاوازی نییە، ئەمەش پەيوەندی بە زیرەکییەوه نییە.

لە جۆره جیاوازهکانی ئەفازیادا هەمیشە تیگچوونیکی دیاریکراو لە مەئبەندیک لە مەئبەندەکانی میشک هەیه که دەبیته هۆی لە دەستدانی توانای پەيوەندیکردن، واتا هیماکانی پەيوەندیکردن نانسیتەوه.

زاراوهی (ئەفازیا) بۆ مروۆقی گەوره بەکاردیټ

بەلام بۆ مندائی نزیک تەمەن شەش سائی زاراوهی (دیفازیا) بەکاردیټ،

که لە شیوەی گەشه نەکردنی تەواوی زمان بەدەردهکهویټ. شایانی باسه مندائی توشبوو بە (دیفازیا) دەتوانی قسه بکات و مەبەستی خوۆشی بگەیهنیټ، بەلام وشە و یهکهی زمانی (فاکوۆبلەری) سنورداره .

فهره نڭناسی:

سی زاراهمان ههیه فهره نڭناسی ، فهره نڭسازی ، فهره نڭ

زاراهوی فهره نڭناسی (لیکسیکۆلۆجی):

زاراهوی فهره نڭناسی (لیکسیکۆلۆجی) لیکسیک واته ((فهره نڭ له lexicon وه رگیراوه))
logy به واتای زانستی ، لیکۆلینه وه دیت ، که واته لیکسیکۆلۆجی واته فهره نڭزانی.
فهره نڭزانی به واتای زانینی فهره نڭ دی ، فهره نڭناسی به واتای ناسینی فهره نڭ دی.

فهره نڭناسی شاره زایبونه له فهره نڭ لایه نی نه و زانیاریانه ی که پیویسته له زانستی
فهره نڭ و ناوه رۆکی فهره نڭه که.

((زانستی فهره نڭه ، له پیکهاته و واتای وشه کان ده کۆلێته وه))

((لیکۆلینه وه یه له فۆرم و میژوو و واتای وشه کان))

زاراوهى فەرھەنگسازى (لېكسىكوگرافى) :

لايەنى ھونەرى فەرھەنگە، لايەنى دەرەۋەى فەرھەنگە لەرووى قەبارەو جوړو
چۆنپەتى و چاپەوہ.

واتە لە قوئاغى يەكەم فەرھەنگنوسان دەبى شارهزاييان لە فەرھەنگناسى ھەبى
ئىنجا لە قوئاغى دووہم شارهزاييان لە فەرھەنگسازى ھەبى كە بە شيوەپەكى
ھونەرى فەرھەنگەكە دیتە ئاراوہ.

زاراوهی فرههنگ :

فرههنگ وشهیهکی کوردی کۆنه (جهمال نهبهز) دهئێ: وشهیهکی کوردی کۆنه له فرهههنگهوه هاتووه (فره) بهواتای زۆر و زهبهنگ دی (ههنگ، سهنگ) بهواتای گرانی و نرخ و بر دی. بهرپههچی ئهوانه دههاتهوه که دهئین وشهیهکی فارسییه ئهسلی وشهکه دهگهڕینیتهوه بو کوردی، راسته فارسهکان بهکاری دهئین بهلام فارسهکان له کوردیان وهگرتهوه.

له زمانی کوردی چه ندين زاراوهی تر به کاردی (قاموس، وشهنامه ، فرههنگۆک)

کهواته

فرههنگ: ئه و کتیبهیه، که وشهکانی زمانیکی دیاریکراوی تیدایه و به پێی ئهلفیی زمانهکه یان سیتهمیکی تر وشهکانی ریزکراوه و واتاکانی لیکدراوتهوه، بههههمان زمان یان زمانیکی تر زانیاری لهبارهی وشهکان دراوه.

نهم فہرہ نگانہی کہ بہ تاکہ زمانیک نو سراوہ نهم زانیاریانہی خوارہوہی تیدایہ:

-شیوہی نووسینی وشہ.

-شیوہی گوکردنی وشہ.

-جووری وشہکان وھک : ناو، کار،

-شیوہی رونان وھک : ناوی بکہر، ناوی بہرکار،

-نہو پیشگر و پاشگرانہی کہ پیوہی دلکیت.

-گووانی وتاکہ بہ پیی میژوو.

-واتای کون و نوئی وشہکہ.

-واتای مردووی وشہکان.

-واتای نہ زارہ جیاجیاکان یان نہو وشانہی کہ بو بابہتیکی دیاریکراو بہکاردیت.

جۆرهكانی فه رههنگ: له پرووی روخسارهوه:

۱- فه رههنگی زمانی نه ته وهیی:

ئهم جۆره فه رههنگه یه که له نیو زمانی نه ته وهیییه ده کړیت دیالیکته جیاوازه کانی زمان، وهک فه رههنگی کوردی- کوردی به هه ردوو به شه دیالیکتی کرمانجی خواروو- هه وره مانی.

فه رههنگی (خال)ی (کوردی - کوردی) له سالی ۱۹۶۰- ۱۹۶۴ چاپکراوه له لایهن (شیخ مه حمدهی خال) دانراوه.

۲- فه رههنگی زمانی نه ته وهیی - بیانی:

ئهم جۆره فه رههنگه یه، که له نیوان دوو زمانی جیاواز نو سراوه ته وه، واته به رامبه ره که یه به یه کێ له زمانه کانی جیهان نو سراوه ته وه وهک: فه رههنگی (کوردی - روسی)

بۆنموونه : فه رههنگی (کوردی- ئینگلیزی) که له لایهن توفیق وهبی و س.ج نه دمۆنڈز له نه ندهن نو سراوه ب لاوکراوه ته وه.

(ئه ستیره گه شه) (کوردی- عه ربی) فازل نیزام الدین.

۳- فه رههنگی زمانی (بیانی - نه ته وهیی):

ئهم جۆره له نیوان دوو زمان دایه به یه کێ له زمانه بیانییه کان ده نو سړی به رامبه ره که شی به زمانی نه ته وهیی تو مار ده کړیت. واته به پیچه وانهی جۆری دوو ه میانه وهکو فه رههنگی (ئینگلیزی - کوردی)

بۆنموونه : فه رههنگی خه به رنامه ، (ئه ره مانی- کوردی) له لایهن (سه مه ندی سل به ند ئارامی چاچان) له یه ریشان له سالی ۱۹۵۷ ب لاوکراوه ته وه ۲۳ هه زار وشه ی به خۆیه وه گرتووه.

جۆره‌کانی فەرهنه‌نگ له‌پرووی ناوه‌پۆکه‌وه:

۱- فەرهنه‌نگی گشتی:

ئهم فەرهنه‌نگه‌ گرنگی به‌ جۆری وشه‌ دهدات و اتاکه‌ی لیکه‌ده‌داته‌وه‌ و سه‌رچاوه‌ی په‌یدا بوونی وشه‌که‌وه‌ پیناسه‌یان ده‌کات لایه‌نی رێزمانیه‌که‌ی: کاره‌ ، ناوه‌ ، هاوه‌لناوه‌..... لیکه‌دراوه‌ ، دارژاوه‌....چۆن له‌ سته‌ به‌کارده‌ی ده‌وری له‌ رسته‌ چیه‌. فەرهنه‌نگی گشتی که‌ فەرهنه‌نگیکی دوانه‌یه‌ وشه‌کانی زمانیکی زگماک به‌ زمانیک یان چه‌ند زمانیکی بیانی ده‌خاته‌پوو و روونیان ده‌کاته‌وه‌ به‌و شیوازه‌ی که‌ له‌سه‌ره‌وه‌ باسما‌ن کرد، یان به‌ پیچه‌وانه‌وه‌ به‌ که‌رسه‌ی زمانی بیگانه‌ زمانی زگماک لیکه‌ده‌دریته‌وه‌.

واته‌ ئه‌وه‌ جۆره‌ فەرهنه‌نگیه‌ که‌ زۆربه‌ی بواره‌ جیا جیاکان له‌ خۆ ده‌گریت که‌ وشه‌و زاراوه‌کانی تیدا کو‌ده‌کریته‌وه‌ و لیکه‌ده‌دریته‌وه‌.

۲- فەرھەنگی زمانی:

وشەکانی زمان رووندهکاتهوه و شوینهکانی له بهکارهینان دهخاتهروو.

۳- فەرھەنگی ئیتمۆلۆجی :

لهسەرچاوهی پهیداوون یان وهگرتنی وشەکانی زمان دهکۆلیتهوه و لهم جوّره فەرھەنگه دهیانخاته روو ، واته بنج و بنهوان و شیوه و بنچینهی وشەکان دهخاتهروو واته (میژووویه): له چۆنیهتی پهیداوونی و پهرسهندنای و اتاکانی چهند گۆرانی بهسهرداهاتوو تا ئیستا وه سهر بهکام لقهزمان بووه و پهیهوندی بهو لقه زمانه چیه. بۆنموونه:

وشه‌ی نایاب له دوو مۆرفیم (نا) نه‌ری و (یاب) ره‌گی (یاقتن) واته دۆزینه‌وه فارسییه، وشه‌ی نایاب واته نادۆزیته‌وه ده‌دات واته ده‌گه‌نه.

- به‌دوای بنچینه‌ی وشه‌که ده‌گه‌رین که سهر به‌کام لقه زمانه.
- وه به‌دوای وشه‌که ده‌گه‌رین ئایا وشه‌که مردوو یان وشه‌ی نوێی زمانه‌که‌یه.

ه- ئىنسىكلۆپىدىيا: Encyclopedias

(زانىارى نامە) سەرچاۋەيەكى گەنجىنەيىيە لە رىگايەۋە دەتوانىن بە خىرايى كورته شارەزايىيەكى گشتى ۋەربىگرىن، چونكە زانىارىيەكى زۆرى تىدايە، ئىنسىكلۆپىدىيا زۆرتىن زانىارى لە بارەى پووداۋ و مېژوو و واتە زانىارى ۋەرناگىرىت لەبارەى .كەسايەتتىيەكان لە خۆدەگىرىت ۋشەكە لەرووى پىكھاتەۋ بنچىنەى ۋشەكەۋ چۆنىەتى بەكارھىنانى ۋشەكە ئايا ناۋە كارە بەلكو زانىارى و روونكر دنەۋە لەبارەى ئەۋ ديار دەيە دەدات كە دابەشى سەر چەند بوارىكىيان دەكات بو نمونە ھەموو زانىارىيەك لەبارەى (فرۆكە) يان ئوقيانوس ،

۶- فهره‌نگی وینه‌یی:

له‌م جوّره فهره‌نگه‌دا ئه‌و وشانه که تایبه‌تن به بابه‌تیکی دیاریکراو له ریگه‌ی کۆمه‌ئه وینه‌یه‌ک روونده‌کرینه‌وه دواتر ژماره ده‌دریته هه‌ر به‌شیکی وردی وینه‌که، وشه‌ی گونجاویش له به‌رامبه‌ر ژماره‌ی هه‌ربه‌شیکی وینه‌کان داده‌نریته. بیروکه‌ی ئه‌م کاره بو زمانناسی ئه‌لمانی (دودن) ده‌گه‌ریته‌وه، دوا‌ی ئه‌وه‌ی تییینی کرد که زۆربه‌ی وشه نامۆکان به‌رجه‌سته‌ن نه‌ک واتایی.

نهرکی فرهنگ:

نهمانهی خواروه گرنگترین نهرکی فرهنگ:

- پیدانی واتای وشه

- نشانسانی رینوس

- بنچنهی دارشتن و داتاشینی وشهکان.

- پیدانی زانیاری وشهسازی و ریزمانی.

- خستنهرووی زانیاری بهکارهینان.

- خستنهرووی زانیاری نینسکلوپیدایی.

فهرهه‌نگی کوردی:

کورد میژووویه‌کی زۆر کۆنی نییه له‌گه‌ڵ فهرهه‌نگ و ده‌توانین (نه‌وبه‌هار) ی شاعیری گه‌وره‌ی کورد ئه‌حمه‌دی خانی به‌یه‌که‌م فهرهه‌نگی کوردی دابنن، یه‌که‌م کاری کورد له‌ بواری فهرهه‌نگدا ده‌گه‌رپته‌وه‌ بو سه‌ده‌ی چه‌قده‌هه‌م (١٦٨٢-١٦٨٣) که‌ یه‌که‌مین فهرهه‌نگی کوردی (نه‌وبه‌هار)

ئەم فەرھەنگە بریتی یە ئە فەرھەنگی بچووک کە بە (زمانی عەرەبی- کوردی) بە دیالیکتی کرمانجی سەرۆو نووسراوەتەو و زیاتر بۆ فیروونی زمانی عەرەبی نووسراوە ئەوەک خزمەتکردنی زمانی کوردی، ھەرۆھا بەشیۆھی ھۆنراوھی نووسراوە. ئەم فەرھەنگھی بۆ منداڵانی کورد داناو بۆ ئەوھی فیرونی زمانی عەرەبی بین.

- پ،س،پالاس، سائی ۱۷۸۷ز ئە کتیبی (فەرھەنگی بەراوردی ھەموو زمان و شیۆھکان) دا ۲۷۳ وشھی بەدووسەد زمانی ئەورپایی و رۆژھەلاتی ھەمبەرکردوون کە (کوردی) یەکیکە ئەوان.

فهره‌نگی شیخ ماری نۆدهیی دئ به ناوی (ئه‌حمەدی) که له ساڵی (۱۷۹۵) ز نووسراوه،
ئه‌مه‌شیان هەر بۆ فیروونی زمانی عەرەبی یه که فهره‌نگی (عەرەبی- کوردی) یه. و له
ساڵی ۱۹۲۷ له چاپخانه‌ی زاری کرمانجی له ره‌واندوز چاپکراوه‌ته‌وه.

ئه‌م فهره‌نگه‌ی (شیخ ماری نۆده‌ی) و فهره‌نگه‌ی نه‌وه‌هاری (ئه‌حمەدی خانی) به‌شیوه‌ی
شیر بوونه.

له‌ماوه‌ی جه‌نگی جیهانی یه‌که‌مدا هیچ فهره‌نگی کوردی نابینینه‌وه که خاوه‌نه‌که‌ی کورد
بیته، ته‌نیا له‌وه‌ سهرده‌مه‌ رۆژه‌لاتناسه‌کان ئه‌وانه‌ی له‌وه‌ ناوچانه‌ مابوونه‌وه وه‌کو
(میجه‌رسۆن) له‌ ساڵی (۱۹۱۳) له‌ ئه‌نده‌ن فهره‌نگی (ئینگلیزی- کوردی) نووسیوه.

سالی ۱۹۹۰ (هه‌نبانه‌بۆرینه‌ی هه‌ژاری موکریانی (کوردی-کوردی-فارسی) . له‌پیشه‌کیه‌که‌ی نووسویه‌تی ئیمه‌ له‌به‌ر نه‌بوونی فهره‌نگ هه‌زاران زاراوه‌و وشه‌ی ره‌نگین و به‌نرخ و سه‌نگینمان له‌گه‌ڵ گۆرانی زه‌مانه‌ له‌ده‌ست داوه‌ چونکه‌ بۆمان نه‌نوسراوه‌ته‌وه‌.

فهره‌نگی سه‌رده‌میانە : فهره‌نگه‌که‌ی (قامووسی زبانی کوردییە) له‌لایه‌ن عه‌بدوڵره‌حمانی زه‌بیحی که‌ له‌ سالی ۱۹۸۸ چاپکراوه‌ .

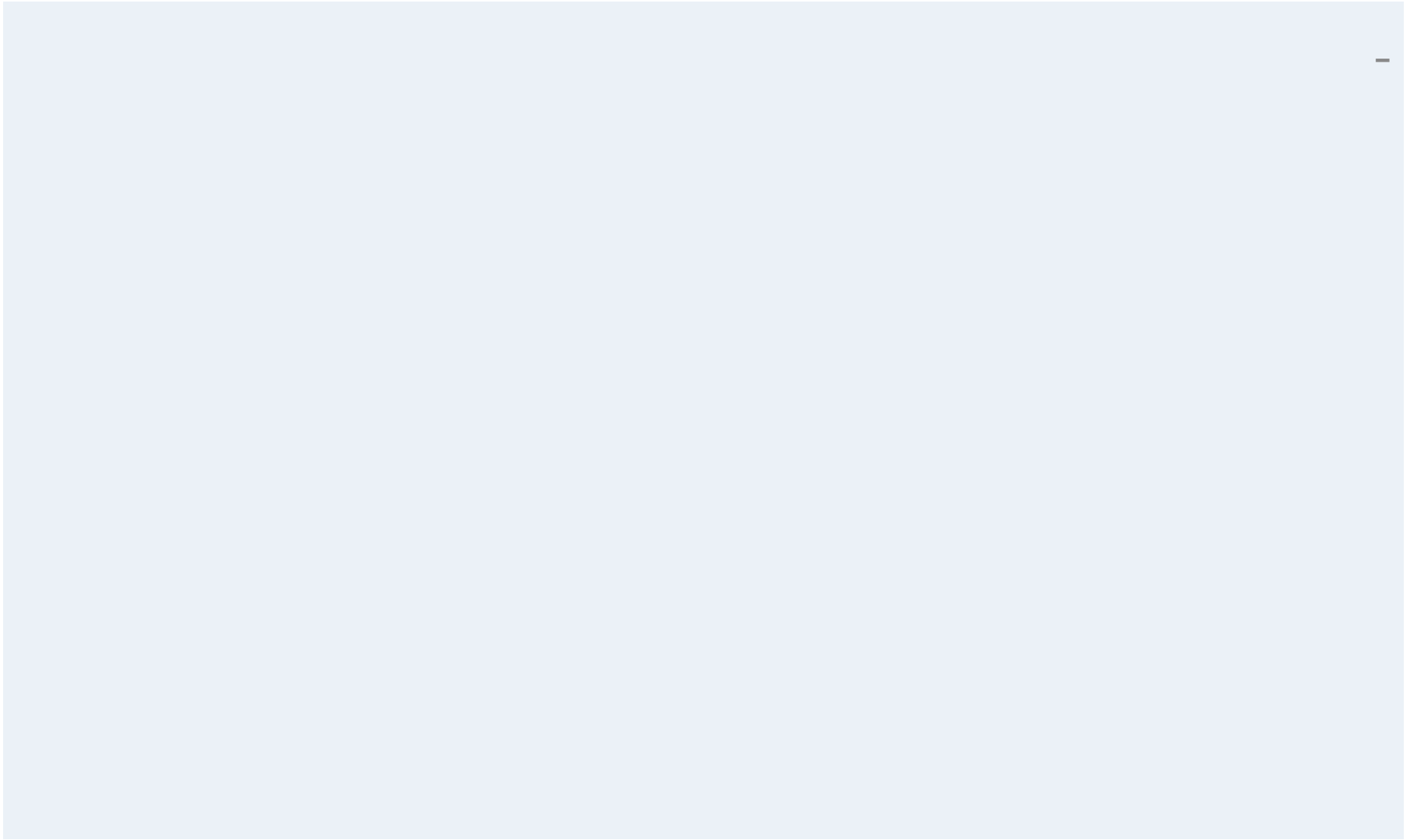
فهره‌نگی ریشه‌ی وشه‌ی کوردی له‌لایه‌ن فهره‌نگنووسی مه‌هابادی عه‌لی نانه‌وازاده فهره‌نگنووس، نووسهر و وه‌رگێری کورد سالی ۱۹۶۰ له‌ شاری مه‌هاباد له‌ دایک بووه‌ و ئیستا که‌ له‌ تاراوگه‌ ده‌ژی و نیشته‌جیی ولاتی سویده‌.

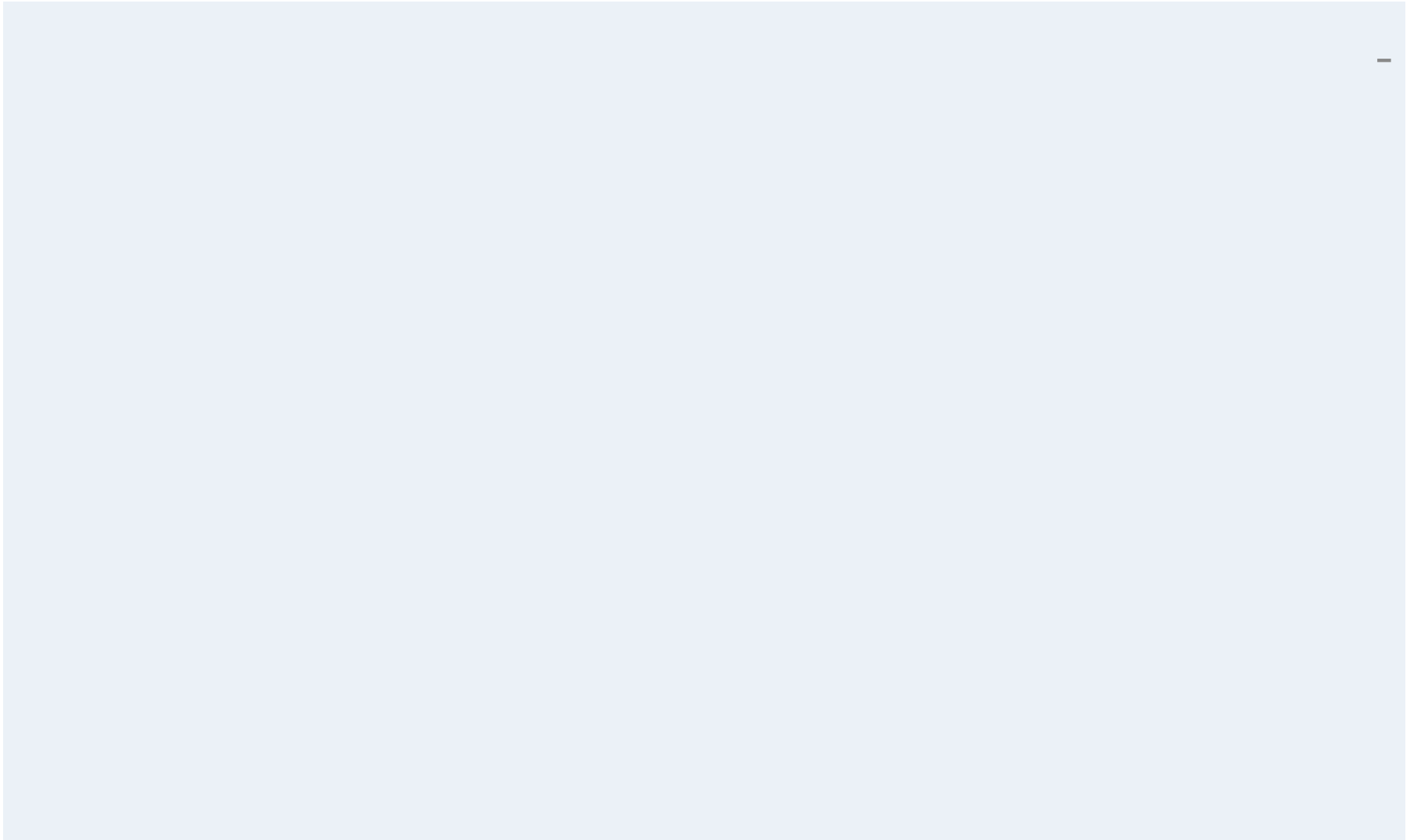
گرینگترین پرۆژه‌ی ناوبراو بریتییه‌ له‌ فهره‌نگی ریشه‌ی وشه‌ی کوردی که‌ هه‌تا ئیستا ۵ به‌رگی ئی بلاو بووه‌ته‌وه‌.

فهره‌نگی هه‌رمان. (۲۰۰۵) به‌رگی یه‌که‌م. هه‌ولێر.

فهره‌نگی ریشه‌ی وشه‌ی کوردی (۲۰۱۷). به‌رگی یه‌که‌م. سوید. ستۆکھۆلم .

به‌رده‌وام بوو تا (۲۰۲۱). به‌رگی پینجه‌م. سوید. ستۆکھۆلم.

-

-

-